

OSMANLI DEVLETİ'NDE BAKTERİYOLOJİ ÖĞRETİMİNİN ÖNCÜSÜ DOKTOR HAMDİ AZİZ PAŞA VE 1902-1904 IRAK KOLERASINA DAİR TESPİTLERİ

PIONEER OF BACTERIOLOGY EDUCATION IN THE OTTOMAN EMPIRE HAMDİ AZİZ PASHA AND HIS FINDINGS ON 1902-1904 IRAQ CHOLERA EPIDEMIC

Erol KARCI*

Öz

Mekteb-i Tıbbiye'de müstakil bakteriyoloji öğretimini başlatan ve uzun yıllar bakteriyoloji muallimi olarak çalışan Dr. Hamdi Aziz Paşa, 1902-1904 yılları arasında Halep Vilayeti'nde, Zor Sancağında ve Irak'ta etkili olan kolera salgını sırasında sağlık heyeti reisliği de yapmıştır. Bu görevi sırasındaki tespitlerini ve görüşlerini "Suriye Kitasıyla Zor Sancağı ve Hitta-ı Irakiye'de Kolera İstilatı, 1318-1320" isimli eserinde toplamıştır. Çalışmamızın temel kaynaklarından olan bu eser, kolera'nın Irak'taki tahribatına, yayılma güzergâhlarına ve kolera'ya karşı alınması gereken tedbirlere dair tespitleri içermektedir. 115 yıl önce yazılan bu eser günümüzdeki bazı hataların geçmişteki örneklerini de göstermektedir. Eserdeki tespitler dönemin idarecileri için halk sağlığının korunması noktasında rehber niteliğindedir. Ayrıca bu tespitler Covid-19 salgını ile mücadele ettiğimiz şu günlerde benzer durumlarla karşılaşan günümüz idarecilerine de katkı verecektir. Çalışmamızın amacı hem Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın hayatı, hizmetleri ve eserleri hakkında bilgi vermek hem de 1902-1904 yılları arasında Irak coğrafyasında etkili olan kolera salgınına dair tespitlerini ortaya koymaktır. Çalışmamızın dayandığı kaynaklar Osmanlı Arşivi'nin farklı tasniflerinden temin ettiğimiz belgeler ile Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın yukarıda ismini belirttiğimiz eseridir. Ayrıca konumuza ilişkin bazı araştırma eserlerinden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Bakteriyoloji, Kolera, Irak, Basra, Suriye, Halep

Abstract

Dr. Hamdi Aziz Pasha, started autonomous bacteriology studies in the Medical School and worked as a bacteriology lecturer for many years. He also chaired the health committee during the cholera epidemic which prevailed in the Aleppo Province, the Sanjak of Zor and Iraq between the years 1902-1904. He collected his findings during this assignment into a book titled "Suriye Kitasıyla Zor Sancağı ve Hitta-ı Irakiye'de Kolera İstilatı, 1318-1320" (Cholera Epidemic in Syrian Region, the Sanjak of Zor and Iraq, 1318-132). This work, which is one of the significant resources of our study, contains the damage of cholera in Iraq, its spreading routes and measures required to be taken against cholera. This work, written 115 years ago, also shows past examples of some mistakes nowadays. The article's findings guide the protection of Public Health for the administrators of the period. Besides, these findings will contribute to today's administrators who have faced similar situations in the days

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ekarci06@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3326-4283>

Gönderim Tarihi: 05.05.2020
Kabul Tarihi: 23.07.2020

when we are fighting the Covid-19 outbreak. The purpose of our study is to provide information about the life, services and works of Dr. Hamdi Aziz Pasha and to reveal his findings on the cholera epidemic which prevailed in Iraq regions between the years 1902-1904. Essential resources of our study are the documents we have obtained from various classifications of the Ottoman Empire and the aforementioned book of Dr. Hamdi Aziz Pasha. In addition, some research works related to our subject was also used.

•

Keywords

Dr. Hamdi Aziz Pasha, Bacteriology, Cholera, Iraq, Basra, Syria, Aleppo

GİRİŞ

XIX. yüzyılın son çeyreğinde bakteriyoloji alanında, Louis Pasteur ve Robert Koch'un başarılı çalışmaları sayesinde büyük ilerlemelerin kaydedilmesi, bakteriyolojinin tıp ve veteriner hekimliğinde geniş bir uygulama alanı bulmasını sağlamıştır. Avrupa'daki bu gelişmeler tüm ülkelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de yakından takip edilmiştir. Pasteur'ün, Paris Tıp Akademisinde 27 Ekim 1885'te sunduğu "Isırıldıktan Sonra Kuduzdan Korunma" başlıklı tebliğ (Gölcü&Özgür, 2016, s. 34) aynı yıl İstanbul'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane tarafından çıkarılan "Gazette Médicale d'Orient" isimli dergide yayınlanmıştır. Bundan kısa bir süre sonra (İhsanoğlu, 1998, s. 352) padişah II. Abdülhamid, yeni gelişmeleri öğrenmeleri için Dr. Aleksandr Zeoros Paşa, Dr. Hüseyin Remzi Bey ve veteriner Hüsnü Bey'den oluşan üç kişilik bir heyeti Paris'e göndermiştir (Yıldırım & Ülman, 1994, s. 30).

6 Haziran 1886'da Paris'e ulaşan heyet, II. Abdülhamid'in gönderdiği I. dereceden Mecidi nişanını Pasteur'e, 10 bin Frank tutarındaki bağıışı da enstitü kurmaya çalışan ilgililere teslim etmiştir. Altı ay kadar Paris'te kalan heyet özel dersler alıp laboratuvarlarda çalışarak kuduz aşısının hazırlanıp uygulanmasını ve o dönemdeki bakteriyolojiyi öğrenmişlerdir. (Yıldırım,1985, s. 1335).

Aralık 1886'da İstanbul'a dönen heyet öğrendikleri yeni ilmi, Osmanlı topraklarında yerleştirmek önemli adımlar atmıştır. Dr. Zeoros Paşa, Fransa'dan getirdiği aletler ve kuduza aşılı tavşanlarla 1887 yılı başında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin, Dâhiliye Kliniğinde laboratuvarlarını kurmuş ve aşığı hazırlamıştır. Bu aşının insana ilk defa uygulandığını ise 3 Haziran 1887'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye bildirmiştir. Bu müessesede sadece kuduz değil bakteriyoloji çalışmaları da yapılmıştır. Diğer taraftan Dr. Hüseyin Remzi Bey, Paris'te gördüğü tarzda parazitoloji öğretimine başlamıştır. Ayrıca veteriner Hüseyin Hüsnü Bey'le birlikte 1887'de tercüme olarak "Mikrop" isimli eseri de yayınlamış ve modern çiçek aşısı müessesesini kurmak için çalışmalara başlamıştır. 1892'de ise ilk resmi çiçek aşısı hazırlama müessesesi açılmıştır (Unat, 1970, s. 16).

Osmanlı Devleti'ndeki laboratuvar çalışmalarının temelini oluşturan bu gelişmelere ek olarak bakteriyoloji alanında eğitim görmeleri için gerek tıp gerekse de veteriner okullarından öğrenciler yurt dışına gönderilmiştir(Gölcü&Özgür,2016, s. 34). XIX. yüzyılın sonlarında bakteriyoloji eğitimi için Fransa'ya gönderilen öğrenciler arasında Dr. Celalettin Muhtar, Dr. Hasan Zühdü Nazif ve Dr. Rifat Hüsamettin Efendiler bulunmaktaydı. Ayrıca cerrahi eğitimi için Fransa'da bulunan Dr. Hamdi Aziz ve Dr. Angelos Efendilerin bakteriyoloji eğitimi almalarına da izin verildi. Bu doktorlar vasıtasıyla 1891'de tıp mekteplerinde, 1893'de ise baytar mekteplerinde bakteriyoloji öğretimine başlandı (Unat, 1970, s. 16; Ayar, 2007, s. 254).

Osmanlı Devleti'nde, bakteriyolojiyle ilgili ilk ders, 1889'da "Dâ'-ül-keleb (kuduz hastalığı)" adı altında Mekteb-i Tıbbiyenin ders programına konulmuştur. Bu dersin hocası olarak da Dr. Zeoros Paşa görevlendirilmiştir(Gölcü&Özgür,2016,s. 34). Ancak Osmanlı Devleti'nde müstakil bakteriyoloji öğretimini başlatan kişi Dr. Hamdi Aziz Paşa'dır. Mekteb-i Tıbbiyede müstakil bakteriyoloji dersleri 1892'den itibaren verilmeye başlanmıştır. Bu okulda bakteriyoloji dersleri 5. sınıf öğrencilerine okutulmuştur. 1903'te okulun öğretim sisteminin değişmesi ve Alman öğretim sistemine geçilmesiyle, bakteriyoloji üçüncü sınıf dersleri arasına alınmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki ilk bakteriyoloji hocası olan Dr. Hamdi Aziz Paşa'ya, Mekteb-i Tıbbiyede, Dr. Rıza Tahsin (Gencer), Dr. Aristidi, Dr. Hikmet Nuri gibi isimler yardımcılık yapmıştır. 1878-

1903 yılları arasında Demirkapı'da öğretim yapan Mekteb-i Tıbbiyede bakteriyoloji laboratuvarı 1894'te geliştirilmiştir. Burada pratik ve teorik dersler verilmiştir (Unat, 1970, s. 66-67). Diğer taraftan veteriner hekimliği eğitiminde "Emraz-ı Sâriye (bulaşıcı hastalık)" dersi bulunmasına rağmen müstakil bir bakteriyoloji dersi ilk kez 1893'te, Dr. Rifat Hüsametdin tarafından verilmiştir (Gölcü&Özgür, 2016, s. 34).

1. DR. HAMDİ AZİZ PAŞA'NIN HAYATINA DAİR TESPİTLER

Osmanlı Devleti'ndeki tıp okullarında, müstakil bakteriyoloji öğretimini başlatan kişi olan Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, hayatına ilişkin bilgilerimiz sınırlıdır. Arşiv belgeleri ile birkaç araştırma eserinde, onun hayatına dair bölük pörçük bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Dr. Hamdi Aziz Paşa, 1863'te doğmuştur. Babasının adı Abdülaziz'dir. 1887'de Askeri Tıbbiyeden mezun olmuştur (Kâhya, 1987, s. 254). Hükümet tarafından Paris'e cerrahi eğitimi için gönderilmiştir (Unat, 1970, s. 66). Çalışmalarını cerrahi alanında yoğunlaştırmıştır. Bu çalışmalara ek olarak Pasteur Enstitüsünde de çalışmış ve bakteriyoloji alanında uzmanlaşmıştır (Kâhya&Erdemir, 2000, s. 301).

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Avrupa'daki 3 yıllık eğitimini tamamladıktan sonra (BOA. Y.EE. d. 958/7). İstanbul'a dönmüş ve bakteriyoloji öğretmeni olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye tayin edilmiştir (Kâhya&Erdemir, 2000, s. 301). Ayrıca bu vazifesini engellemek şartıyla Hapishane-i Umumi doktorluğu görevini de üstlenmiştir (BOA. Y.EE. d. 958/7). 1 Kasım 1892 tarihli bir belgeye göre ise 700 kuruş maaşla Rüsumat Kimya Müfettişliği görevine tayin edilmiştir (BOA. İ.DH. 1300/7).

Mesleki kariyeri boyunca Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde salgın hastalıklarla mücadele eden Dr. Hamdi Aziz, kolera şüphesi nedeniyle Ağustos 1892'de Miralay Ohannes ve sıhhiye müfettişi Koçoni Efendi ile birlikte Gebze'ye bağlı Eskihisar köyüne gönderilmiştir. Bu heyetin yapmış olduğu incelemeler köydeki hastalığın kolera olmadığını ortaya çıkarmıştır (BOA. DH. MKT. 1991/65).

Dr. Hamdi Aziz, 3 Eylül 1893'te ise İstanbul'daki kolera salgınında görev yapan sıhhiye heyetine tayin edilmiştir (Ayar, 2007, s. 483-484). İstanbul'da, salgının başlamasından birkaç hafta sonra, Pasteur'den, kolera ile mücadele için yardım talep edilmiştir. Bunun üzerine Pasteur'ün görevlendirdiği iki doktor, bir rapor hazırlamış ve bunu Paris Sefareti vasıtasıyla İstanbul'a göndermişlerdir. Rapor, hemen Hıfzıssıhha-ı Umumiye Komisyonuna havale edilmiştir. Ancak kolera İstanbul'da yayılmaya devam etmiştir. Bunun üzerine Pasteur, 8 Eylül 1893'te eğer ihtiyaç olursa yardımcılarında Dr. Chantemesse'i, İstanbul'a gönderebileceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti, bu teklifi memnuniyetle karşılamış ve Dr. Chantemesse, 26 Eylül 1893'te İstanbul'a gelmiştir. Dr. Chantemesse'in refakatine, Dr. Hamdi Aziz Paşa tayin edilmiştir. Dr. Hamdi Aziz'in, İstanbul'daki hastalığın kolera olmadığını savunması üzerine, Dr. Chantemesse'den hastalığın ne olduğunu araştırması istenmiştir. Bunun için Fransız doktora, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Laboratuvarında çalışma izni de verilmiştir. Birkaç gün sonra Dr. Hamdi Aziz'den başka Dr. Mahe, Dr. İstekoli, Dr. Margosyan ve Dr. Vitalis'ten oluşan heyet de Dr. Chantemesse'in refakatine verilmiştir (Ayar, 2007, s. 247-249)¹.

¹ 1893-1895 salgını getirdiği sonuçlar açısından Osmanlı Devleti'ndeki en önemli kolera salgınıdır. Bu salgın ile mücadele için yukarıda da belirttiğimiz gibi Pasteur Enstitüsünden Dr. André Chantemesse davet edilmiştir. Onun önerileri doğrultusunda, Bakteriyolojihane-i Şahane kurulmuştur. Doktorlara ve hasta yakınlarına hastaları ihbar mecburiyeti getirilmiştir. Belediye dairelerine doktorların atanması ve belediyede bir hijyen komisyonunun kurulmasıyla belediye sağlık teşkilatının da temeli atılmıştır. Salgın dönemlerinde önemli olan istatistiklerin ilki bu salgın sırasında belediye tarafından hazırlanmıştır. İlerleyen yıllarda Osmanlı coğrafyasının geneline yayılacak olan dezenfeksiyon istasyonlarının ilk üçü İstanbul'da açılmış ve böylece modern dezenfeksiyon uygulaması başlamıştır. Kolera ile su şebekesi ve kanalizasyon sistemi arasındaki ilişki anlaşılmıştır. Bu sayede İstanbul'un su şebekesi kaynak buldukça onarılıp yenilenmiştir (Yıldırım, 2010, s. 89).

Dr. Hamdi Aziz Paşa, 6 Ocak 1894'te, koleranın ortaya çıkma ve yayılma nedenlerini tespit etmek için Paris'te toplanması kararlaştırılan Uluslararası Sıhhiye Konferansına gönderilecek heyete eşlik etmekle görevlendirilmiştir. Bu heyette, Madrid sefiri Turhan Bey, Kimyager Bonkowski Paşa² ve Meclis-i Umur-ı Sıhhiye üyesi Nuri Paşa bulunmaktaydı. Heyet, koleranın Avrupa'ya Osmanlı topraklarından bulaştığı düşüncesinin yanlışlığını ispat etmekle görevlendirilmişti (BOA. İ.HUS. 19/93; BOA. HR. TH. 137/57).

Belgeler, Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, 1900'de İzmir'de ortaya çıkan bir hastalığı incelemesi için Emraz-ı Dâhiliye muallimi Feyzi Paşa ile birlikte İzmir'e gönderildiğini göstermektedir (BOA. DH. MKT. 604/32). 1902 Temmuz'unda ise Darülaceze'yi teftiş edecek heyette görevlendirilmiştir. Bu dönemde Darülaceze'nin yönetiminde bazı aksaklıklar görülmekteydi. Belgelerde, keyfi bir şekilde idare edildiği belirtilen Darülaceze'nin temizliğine dikkat edilmiyordu. Kurumda barınanların büyük bir kısmının giyecek elbisesi yoktu. Yeteri kadar beslenemediklerinden birçoğu dışarıdan yiyecek getirtmek mecburiyetinde kalıyordu. Daha da vahimi doktorların vazifelerini ihmal etmeleriydi. Darülaceze'de, günlük sadece bir doktorun kalması vefat sayısının artmasına neden oluyordu. Ayrıca çocukların eğitimlerine ve terbiyelerine de önem verilmiyordu. Bu sıkıntıları ortadan kaldırmak için ikisi Mekteb-i Tıbbiyeden ikisi ise Şehremanetinden görevlendirilecek dört kişilik bir heyetin oluşturulmasına karar verildi. Bu heyet, kurumun ıslaha mevcut taraflarını tespit edecekti. Bu amaçla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Bakterioloji muallimi Mirliya Dr. Hamdi Aziz Paşa, Hıfzıssıhha muallim muavini Miralay Fahri Bey ile Şehremaneti Meclisi üyelerinden Hüsametdin Bey ve Mehmet Zeki Bey görevlendirilmiştir (BOA. DH. MKT. 537/30).

Ancak belgeler Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın bu göreve tayin edilmesinden kısa bir süre sonra kolera ile mücadele için Osmanlı coğrafyasının farklı bir bölgesine gönderildiğini göstermektedir. Çalışmamızın devamında detaylı bir şekilde ele alacağımız 1902-1904 salgınında Dr. Hamdi Aziz Paşa, Halep Vilayeti'nde, Zor Sancağında³ ve Irak topraklarında sağlık heyeti reisi olarak görev yapmıştır.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, 1884'te yüzbaşılığa, 1886'da Sol Kol Ağalığına, 1889'da Sağ Kol Ağalığına, yine 1889'da Binbaşılığa, 1892'de Kaymakamlığa, 1895'te Miralaylığa ve 1897'de ise Mirivalık rütbesine terfi etmiştir. Görevlerindeki başarıları nedeniyle İkinci Mecidi ve Üçüncü Osmani Nişanlarıyla, Altın ve Gümüş İmtiyaz, Altın ve Gümüş Liyakat ve Yunan madalyalarına layık görülmüştür (BOA. Y.EE. d. 958/7).

Koyu bir II. Abdülhamid taraftarı olan Dr. Hamdi Aziz Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesiyle gözden düşürülmeye çalışılmıştır (Unat, 1970, s. 66-68). Bir süre sonra mülki ve askeri mekteplerdeki bakterioloji muallimliği görevinden alınarak, 3. Ordu Sıhhiye müfettişliğine tayin edilmiştir. Daha sonra birçok subaya uygulanan "taşfiye-i rüteb" kanunu ile rütbesi feriklikten miralaylığa düşürülmüştür. Bunun üzerine emekliliğini isteyerek görevinden ayrılmış (Kâhya,1987, s. 254) ve havası iyi gelir

² Bonkowski Paşa, Osmanlı Devleti'nde kolera ile mücadelenin önemli isimlerindedir. Osmanlı Devleti'ne 1831'de sığınan bir Polonyalı (Leh) mültecinin oğlu olarak 1841'de doğmuştur. İlköğretimi sonrasında Türk öğrencilerle birlikte eğitim için Avrupa'ya gönderilmiştir. 1868'te yurda döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiyede kimya muallim muavini olarak çalışmıştır. Eczacılık alanında da önemli çalışmalara imza atmıştır. Bu başarıları onu sarayın kimyacısı yapmıştır. Bonkowski Paşa, kimyayı gündelik hayattaki bazı problemleri çözmek için kullanmıştır. Ancak onu önemli kılan asıl çalışmaları salgın hastalıklarla mücadelede gösterdiği başarıdır. İlk çalışmalarını, 1877-78 Osmanlı-Rus harbi sırasında gelen göçmenler nedeniyle yaşanan salgınlar sırasında yapmıştır. 1892'de Hıfzıssıhha Başmüfettişi olarak görevlendirilmiştir. Salgınların görüldüğü Selanik, İzmir, İstanbul, Bursa, Eskişehir, Edirne ve Trabzon da görev yapmıştır. Ancak kolera ile mücadeledeki en önemli çalışmalarından biri Kudüs'ten Şam'a kadar koleranın yayılmasını önlemek için verdiği mücadeledir. Bkz. (Gümüş, 2018, s. 117-118).

³ Osmanlı idari teşkilatında önce Halep Vilayeti'ne bağlı olan ancak daha sonra müstakil bir sancak haline gelen Zor Sancağının, kuruluşu ve teşkilatlanması için bkz. (Bostan, 1986, s. 163-166).

düşüncesiyle Mısır'a gitmiştir. Ancak 10 Nisan 1911'de vefat etmiştir. Mezarı, Heban'da bulunmaktadır (Unat, 1970, s. 67).

2. DR. HAMDİ AZİZ PAŞA'NIN ESERLERİ

Dr. Hamdi Aziz Paşa, bazılarını yazarak bazılarını ise tercüme ederek birçok eseri Osmanlı bilim dünyasına kazandırmıştır. Ekrem Kadri Unat, onun tercüme ettiği veya kaleme aldığı eserlerden tespit edebildiklerini listelemiştir. Ayrıca Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın "*Ameli ve Nazari Bakterioloji Dersleri*" isimli eserinin ilk sayfasında bu eserin yayınlandığı yıla kadar basılmış olan eserlerinin bir listesi de bulunmaktadır. Bu listede tercüme veya telif olduğu belirtilmeden 12 adet esere yer verilmiştir⁴.

Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, tespit edebildiğimiz eserleri Milli Kütüphane, Erzurum Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler koleksiyonunda yer almaktadır.

Ekrem Kadri Unat, Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın tercüme ettiği eserleri "*Hutut-u Muharebe Hakkında Edilecek Tedabir-i Sıhhiye-i Evveliyeye ve Cenevre Mukavelenamesi*", "*Usul-ü Huddam-ı Mecruhin-i Askeriye, Meydan-ı Harp'te Mecruhin-i Askeriyeye Edilecek Müdavat*", "*Telkih-i Hayvani Usul-ü Amelisi*", "*Rehber-i Cerrahi-i Sağır Usul-ü Amelisi*", "*Suların Tahlilat-ı Bakteriolojisi Usul-ü Amelisi*" ve "*Nazari ve Ameli Bakterioloji (2 Cilt)*" olarak sıralamaktadır (Unat, 1970, s. 67-68). Kaleme aldığı eserler arasında ise, "*Kolera-Tarih*"⁵, "*Dersaadette Kolera Vukuatını Mübeyyin Mufassal İstatistik*", "*Edviye-i Muzadi Taaffün*", "*Amelî ve Nazarî Cerrahi-i Sağır (2 Cilt)*", "*Mekülât ve Meşrubatın Tahlilât-ı Hürdebinisi*", "*Amelî ve Nazarî Bakterioloji Dersleri*" olduğunu belirtmektedir (Unat, 19790, s. 68).

Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, bu eserlerinin dışında "*Suriye Kitasıyla Zor Sancağı ve Hitta-i İrakiye'de Kolera İstilatı, 1318-1320*" isimli bir eseri daha bulunmaktadır⁶. Hamdi Aziz Paşa, ayrıca tıbbi istatistikler de hazırlamıştır. Bunlar arasında "*1319 Senesinde Halep Vilayetinde Vuku Bulan Kolera Vukuatını Mübeyyin Mufassal İstatistik (Türkçe-Fransızca)*" ve "*1319 Senesi Kânunuevvelinden 1320 Senesi Mayıs Nihayetine Kadar Altı Ay Zarfında Nefsi Halep'te Beher Mah Vuku bulan Vefiyat ve Tevellüdad ve Münakâhat ile Edyana Sureti Taksimlerini İrae Eder Şehri Mufassal İstatistik*"⁷ bulunmaktadır (Unat, 1970, s. 68).

⁴ Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, "*Ameli ve Nazari Bakterioloji Dersleri*" isimli eserinin ilk sayfasında listelenmiş olan eserleri şunlardır: 1. Hutut-ı Muharebe Hakkında Edilecek Tedabir-i Sıhhiye-i Evveliyeye ve Cenevre Mukavelenamesi, 2. Usul-ü Hüddam-ı Mecruhin-i Askeriye "Meydan-ı Harbde Mecruhin-i Askeriye'ye Edilecek Müdavat", 3. Telkih-i Hayvani Usul-ü Amelisi, 4. Rehber-i Cerrahi-i Sağır Usul-ü Amelisi, 5. Suların Tahlilat-ı Bakteriolojisi Usul-ü Amelisi, 6. Kolera, 7. Dersaadet Kolera Vukuatını Mübeyyin Mufassal İstatistik, 8. Edviye-i Muzad-i Taaffün 9. Ameli Nazari Bakterioloji (2 Cilt), 10. Amelî ve Nazarî Cerrahi-i Sağır (2 Cilt), 11. Me'külât ve Meşrubatın Tahlilat-ı Hurdebinisi, 12. Amelî ve Nazarî Bakterioloji Dersleri. (Bkz. Hamdi Aziz, 1318).

⁵ Arşiv belgelerinde Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, koleraya dair yazmış olduğu eserler hakkında farklı ve karmaşık bazı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin 16 Ağustos 1892 tarihli belgede Dr. Hamdi Aziz, tarafından yazılan ve basımına ruhsat istenilen "*Bakteriyoloji Fenn-i Nokta-i Nazarından Teşhis-i Kolera*" isimli risalenin incelenmek üzere Cemiyet-i Tıbbiye'ye gönderildiği belirtilmektedir. Yapmış olduğumuz taramalarda yazarın doğrudan bu isimde bir çalışmasına rastlayamadık (BOA. MF. MKT. 147/114). 25 Eylül 1892 tarihli belgede ise kolera hakkında tercüme ettiği kitaptan dolayı Dr. Hamdi Aziz'e, gümüş liyakat madalyası verilmesi uygun bulunmuştur. Burada kafa karıştıran bilgi koleraya dair kitabın tercüme olduğudur. Çünkü tespit ettiğimiz "*Kolera*" isimli eserinde Dr. Hamdi Aziz, mütercim olarak değil yazar olarak görünmektedir. Ayrıca Ekrem Kadri Unat da, Dr. Hamdi Aziz'in eserlerine dair vermiş olduğu listede bu eserin tercüme olduğuna dair bir bilgi vermemiştir (BOA. İ.TAL. 6/48). 23 Haziran 1893 tarihli diğer bir belgede ise Dr. Hamdi Aziz'e tercüme ettiği bakterioloji kitabından dolayı 4. rütbeden Nişan-ı Âli-i Osmani verilmesinin uygun bulunduğu belirtilmektedir (BOA. İ.TAL. 23/23).

⁶ Türkçe ve Fransızca olarak neşredilen bu eserin ismi Ekrem Kadri Unat'ın vermiş olduğu listede yer almadığı gibi Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, "*Ameli ve Nazari Bakterioloji Dersleri*" isimli eserinde verilen listede de bulunmamaktadır.

⁷ Ekrem Kadri Unat'ın, Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın eserleri arasında belirtmediği diğer bir istatistik çalışması ise "*1320 Senesi şehir-i Nisan ibtidasından intihasına kadar bir mah zarfında Halep şehrinde emraz-ı mütenevviadan vefat edenlerin adet,*

Dr. Hamdi Aziz Paşa, iyi bir bakteriyolog olup gerek verdiği dersler gerekse de eserleriyle ülkesine hizmet etmeye çalışmıştır. Çalışmalarında sadece Osmanlı Devleti için değil dünya için çok yeni ve yaygınlaşma eğilimi gösteren bir disiplini tanıtarak, yaygınlaşmasında öncülük etmiştir. Ayrıca istatistiğin önemini kavrayarak tıpta nasıl yararlı olabileceğini de örnekleriyle göstermeye çalışmıştır (Kâhya, 1987, s. 255).

3. SURİYE'DE VE IRAK'TA 1902-1904 KOLERASININ BAŞLAMASI VE Dr. HAMDİ AZİZ PAŞA'NIN GÖREVLENDİRİLMESİ

3.1. Koleranın özellikleri ve tarihteki büyük kolera salgınları:

Hindistan'ın yerli hastalığı sayılan ve tarihin her döneminde bu kıtadaki varlığını devam ettiren koleranın, 19. yüzyıldan önceki tahribatı hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Arşiv belgelerinde "illet-i kolera", "ilet-i âdiyye" veya "illet-i mahûf" olarak adlandırılan kolera, epidemi ve pandemi halini alabilen bir hastalıktır (Karcı, 2017, s. 423)⁸. Akut başlangıçlı bulantısız kusma, karın ağrısız şiddetli ishal ve su kaybına bağlı olarak gelişen kolera, kısa sürede müdahale edilmezse öldürücü olabilen bir enfeksiyon hastalığıdır. İngiliz Doktor John Snow'un 1849 ve İtalyan anatomi uzmanı Filippo Pacini'nin 1854 yıllarındaki çalışmalarından sonra Alman bakteriyoloji uzmanı Robert Koch, 1883'te koleranın etkeni olan "*vibrio cholera*" mikrobu keşfetmiştir. Koleranın yayılmasının başlıca iki yolu kirli suların içilmesi ve hastalarla doğrudan temas edilmesidir (Karcı, 2017, s. 423-424).

Dünyada koleranın kaynağı olarak gösterilebilecek yer Hindistan'da Aşağı Bengal olarak bilinen büyük delta üzerinde Ganj Nehri ile Brahmaputra Nehirleri arasındaki bölgedir. Hastalığın buradan Hint yarımadasının diğer bölgelerine ve dünyaya yayılmasındaki baş etkenin İngilizler olduğu düşünülmektedir. İngiltere'nin Hindistan'daki savaşlarıyla yerinden edilen halk, hem İngiliz askerlerinin hastalanmasına yol açmış hem de çok sayıda Hintli hastayı hastalıkları ile yurt dışına sürmüştür. Bunun yanında ulaşım ve taşımadaki gelişmelerin bir neticesi olarak gemilerin tedbir almadan limanlar arasındaki seyahatleri de kolera mikrobu başka yerlere taşınmasına neden olmuştur. Kolera, altı defa kıtalar arası salgın yapmıştır. Bu salgınların başlama yılları olarak 1817, 1829, 1852, 1863, 1881 ve 1899 yılları gösterilmektedir. 1899'da başlayan ve etkileri 1923 yılına kadar devam eden kolera pandemisi Ortadoğu, Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika'yı da etkilemiştir (Karcı, 2017, s. 425).

Çalışmamızın konusunu oluşturan 1902-1904 salgını da bu pandeminin Suriye ve Halep vilayetleri ile Irak topraklarındaki uzantısıdır.

3.2. Halep'te kolera salgınının başlaması ve Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın bölgeye gönderilmesi:

1899'da başlayan kolera salgını, 1902'de Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki bazı vilayetlerine de sirayet etmiştir.

Hindistan'da ortaya çıkan kolera önce binlerce hacının ziyaret ettiği Mekke'ye ulaşmış ve şehrin Kızıldeniz'deki iskelesi olan Cidde'de birçok insanın ölümüne neden olmuştur. Alınan

sin, cinsleriyle esbab-ı vefatını ve mensup oldukları mevaki dahilideki semt-i meşhur ve mahallatını ve edyana suret-i inkısamıyla tevhülât ve tevellüdatını havi Halep şehri sıhhi İstatistiki" adını taşımaktadır. Bu istatistik cetveli Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır. 14 Nisan-13 Mayıs 1904 tarihleri arasında kapsayan bu istatistik Halep şehrinin sıhhi durumu ve toplumsal özelliklerine dair bilgiler vermektedir. Bu istatistik cetvelinde bir aylık süre içerisinde Halep'te hangi hastalıkların görüldüğü, bu hastalıklardan kaç kişinin vefat ettiği, vefat edenlerin yaşları, cinsiyetleri, dinleri ile ikamet ettikleri semt ve mahalleleri belirtilmiştir. Ayrıca şehirdeki evlilik ve ölüm sayılarına ilişkin bilgiler de verilmiştir. Bkz. (BOA. MF. MKT. 789/35).

⁸ Epidemi, salgın anlamına gelmektedir (Türkçe Tıp Dili Klavuzu, 2006, s. 29); Pandemi, bir hastalığın bir kıta veya birkaç memleket üzerinde aynı anda yaygın şekilde görülmesi, geniş salgın demektir (Kocaturk, 1986, s. 537).

bütün tedbirlere rağmen Mısır'a da sıçrayan kolera, 1903 yılı başında Suriye ve Filistin'de de görülmeye başlamıştır (Uzluk, 1948, s. 14).

Kısa sürede Suriye'yi etkisi altına alan koleranın Halep Vilayeti'ne de bulaşması Osmanlı makamlarını yeni tedbirler almaya zorlamıştır. 13 Ekim 1903 tarihli belge koleranın mevcut durumuna, alınmaya çalışılan tedbirlere ve Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın görevlendirilmesine dair bilgiler vermektedir. Belgeye göre Suriye'deki koleranın başka bölgelere yayılmasını önlemek için tedbirler alınmışsa da hastalık Halep ve Adana vilayetlerinin bazı bölgelerine bulaşmıştır. Ayrıca hastalığın Anadolu'nun iç bölgelerine doğru ilerleme tehlikesi de bulunmaktadır (BOA. DH. MKT. 591/1).

Bu nedenle Dr. Feyzi Paşa, başkanlığında Şam'a gönderilen ve kolerayla mücadelede önemli başarılar kazanan sağlık heyeti gibi bir heyetin Halep'e gönderilmesi fikri gündeme gelmiştir. Ancak hastalığın Halep'e sirayet etmesi sonrasında vilayetin talebi üzerine 5. Ordu bünyesindeki 10 doktor burada görevlendirilmişti. Ayrıca hastalığın yayılmasını önlemek için Sıhhiye Nezareti tarafından da bir sağlık heyeti Halep'e gönderilmişti. Sıhhiye Meclisi, bölgeye üçüncü bir sağlık heyetinin gönderilmesini gereksiz görüldüğü için tıpkı Şam'a olduğu gibi Halep'e de mevcut doktora başkanlık edecek ve gerekli sağlık tedbirlerinin alınmasını sağlayacak muktadir bir doktorun gönderilmesini teklif etmiş ve hastalığın vilayetin hangi bölgelerinde yaygın olduğunu sormuştur (BOA. DH. MKT. 591/1).

Halep Vilayeti, gönderdiği cevabi yazıda koleranın vilayet merkezi ile Antep, Antakya, Urfa ve Birecik kasabalarında etkili olduğunu belirttiği gibi Antep, Harim ve Harran kazalarının bazı köylerinde de görüldüğünü bildirmiştir. Ayrıca hastalığın daha fazla yayılmasını önlemek için Sıhhiye Meclisinin uygun gördüğü şekilde Halep'teki doktora başkanlık yapacak muktadir bir tabibin hemen gönderilmesini istemiştir. Neticede Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, 1903 yılı Ekim ayının sonunda 5.000 kuruş maaş ve 16.669 kuruş harcırahla Halep'e tayin edilmesi uygun bulunmuştur (BOA. DH. MKT. 591/1; BOA. İ. SH. 4/19; BOA. DH. MKT. 794/32).

Halep Heyet-i Sıhhiyesi Reisi unvanıyla yeni görevine başlayan Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, Halep'te gerek kolera ile mücadelede gerekse de bölgedeki diğer sağlık hizmetlerinin yürütülmesinde başarılı hizmetler yaptığı belgelerden anlaşılmaktadır. Paşa, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği, 26 Ocak 1904 tarihli yazısında Halep'teki bütün hastaların ücretsiz olarak muayene ve tedavi edildiğini, diplomasız doktorluk yapanlar hakkında da kanuni işlem yapıldığını belirtmektedir (BOA. DH. MKT. 819/26).

Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, bölgeye tayin edilmesinden sonra alınan tedbirler bir süre sonra sonuçlarını vermiş ve Halep'teki kolera salgını sona ermiştir. Bunun üzerine Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti, 4 Mayıs 1904 tarihli yazısıyla Mekteb-i Tıbbiyedeki eğitimde Dr. Hamdi Aziz Paşa'ya ihtiyaç duyulduğunu belirterek İstanbul'a dönmesi istemiştir. Ancak tam bu sırada Bağdat ve Basra vilayetlerinin bazı bölgelerinde de kolera vakalarının görülmesi Dr. Hamdi Aziz'in İstanbul'a dönüşünün bir süre daha ertelenmiştir (BOA. DH. MKT. 853/94).

Sadaret makamının 29 Haziran 1904 tarihli yazısına göre 1903'te Halep'ten, Irak'a sirayet eden kolera Bağdat ve Basra vilayetlerinin bazı bölgelerinde ortadan kaldırılmışsa da bazı bölgelerinde yok edilememiştir. Ayrıca hastalık İran'ın güneyini de tamamen istila etmiştir. Bu nedenle Sıhhiye Nezareti, Dr. Hamdi Aziz Paşa, başkanlığındaki heyetin Halep'ten, Bağdat ve Basra vilayetlerine gönderilmesini istemiştir. Hatta Dr. Hamdi Aziz Paşa'ya verilen 5.000 kuruş maaşın mesafenin uzaklığı nedeniyle 7.000 kuruşa çıkarılmasını da teklif etmiştir. Neticede Sıhhiye Nezaretinin bu talebi uygun bulunmuştur. Ancak daha önce Dr. Hamdi Aziz'in, İstanbul'a dönmesinin emredilmiş olması kafa karışıklığı yaşanmasına neden olmuştur. Halep Vilayeti, 10 Temmuz 1904 tarihli telgrafında, bir önceki tebligat nedeniyle İstanbul'a hareket

etmiş olan Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, Basra'ya mı gitmesi gerektiğini sormuştur (BOA. DH. MKT. 853/94).

Bu noktada Osmanlı makamlarının kısa süreli bir tereddüt yaşadığı ve alternatif arayışlarına giriştiği görülmektedir. Basra'ya gönderilecek sağlık heyetinin başkanlığına Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın yerine ilk olarak Van Vilayeti eski sihiye müfettişi Mahmut Celalettin Efendi tayin edilmiştir. Ancak koleranın Basra ve Bağdat'ta günden güne etkisini artırması sağlık heyetinin bir an önce bölgeye ulaşmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu nedenle Halep'teki sağlık heyetinin, üyelerinden birinin başkanlığında bir an önce yola çıkması istenilmiştir. Bundan birkaç gün sonra ise Bağdat'a gidecek sihiye heyetinin başkanlığına Miralay Ohannes Efendi tayin edilmiştir. Fakat Ohannes Efendi'nin sağlık durumunu mazeret göstererek görevi kabul etmemesi üzerine Halep Hastanesi doktorlarından Tahsin Bey'in veya bir süre önce Halep'ten ayrılmış olan Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın görevlendirilmesi fikri ağırlık kazanmıştır. Neticede Dr. Hamdi Aziz Paşa, 18 Ağustos 1904'te Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde görev yapacak olan sağlık heyetinin başkanlığına 9.000 kuruş maaşla tayin edilmiştir (BOA. A.MKT. MHM. 586/24).

4. DR. HAMDİ AZİZ PAŞA'YA GÖRE KOLERANIN IRAK'TA ORTAYA ÇIKIŞI, YAYILMASI VE TAHRİBATI

Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın, 1902-1904 yılları arasında, Suriye ve Halep Vilayetleri ile Zor Sancağı ve Irak'ta meydana gelen kolera salgınına dair tespitlerini 1905'te (R.1321) Bağdat'ta yayınladığı "*Suriye Kitasıyla Zor Sancağı ve Hıttı-ı Irakiye'de Kolera İstilaatı, 1318-1320*" isimli eserinde bulmaktayız. Bu eser 1902-1904 kolasının özellikle Irak topraklarında ortaya çıkışı, yayılışı, tahribatı ve hastalıkların Irak'a girişini önlemek için alınması gereken tedbirlerle değinmektedir. Eserde ayrıca koleranın 1902 öncesinde Irak'ta yaptığı salgınlar hakkında da bilgiler verilmiştir⁹.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, eserinin "*İfade-i mahsusa*" başlığında bu eseri koleranın Suriye ve Irak coğrafyasında ortaya çıkışını, yayılışını, etkilerini ve hastalıkla mücadelede etkili olan tedbirleri anlatmak için yazdığını belirtmiştir. Çalışmanın "*Kolera İlet-i Müthişesinin Suriye, Halep Vilayetleri ve Hıttı-ı Irakiye ile Zor ve Kudüs Sancaklarındaki İstilaatının Suret-i Seyr ve Hareketi*" başlığı koleranın bu topraklarda ortaya çıkışı ve yayılışını hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre koleranın 1902, 1903 ve 1904 yıllarındaki istilasının kaynağı Hindistan'dır. Bilindiği üzere kolera ve veba gibi salgın hastalıkların, Hindistan'daki yaşam tarzının bir sonucu olduğu gerek tarih gerekse de tıp açısından bilinen bir gerçektir. Bu hastalıklar zaman zaman Hindistan sınırları dışına da çıkarak birçok ülkeye yayılmıştır. Hastalık bu sefer önce Mısır'a bulaşmış, bir süre burada kaldıktan sonra Gazze yoluyla 1902'de Kudüs Sancağına ulaşmıştır. Kudüs'te bir süre hüküm süren kolera daha sonra önce Şam'a sirayet etmiştir. 1903'te ise Halep Vilayetine ulaşmıştır. Koleranın, Şam ve Halep'te etkili olması üzerine II. Abdülhamid'in emriyle Suriye ve Halep vilayetlerine sağlık heyetleri gönderilmiştir. Bu sayede bir taraftan koleranın yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmış diğer taraftan da kolera hastalarının tedavisine başlanmıştır (Hamdi Aziz, 1321, s. 4-5).

⁹ Bu eser aynı cilt içerisinde "*Epidemie Cholérique de Syrie, Sandjak de Zor et Mésopotamie*" adıyla Fransızca olarak da yayınlanmıştır. Eserin, Fransızca kısmının künye sayfasında kitabın 1 Nisan 1905'te Bağdat basıldığı belirtilmektedir. Ayrıca yine Fransızca künyede tarih aralığı 1902-1905 (R. 1318-1321) olarak verilmektedir. Eserin çalışmamızda kullandığımız nüshası İstanbul Büyükşehir Belediye Atatürk Kitaplığında (616.569 1 HAM 616.569 1 HAM Avril 1321) yer numarasında bulunmaktadır.

Bölgeye gönderilen sağlık heyetleri, görevlerini yerine getirme konusunda tereddüt göstermemişlerdir. Ancak koleranın fenni nitelikleri hakkında bilgi sahibi olmayan bazı mülki memurlar görevlerini eksik yapmışlardır. Bu nedenle Halep Vilayetinin, Birecik kasabasında hüküm süren hastalık, Fırat nehri üzerinden Felluce'ye gelen bir kayıktaki yolcularla başka bölgelere taşınmıştır. Şöyle ki bu yolculuk sırasındaki dikkatsizlik nedeniyle bir kişi koleraya yakalanmış ve vefat etmiştir. Bu kişinin cenazesi, Ane kasabası mezarlığına defnedildiği gibi eşyaları da satılmıştır. Bu durum bölgede kolera istilasının başlamasına neden olmuştur. Ane kasabasındaki ilk kolera vakası 19 Ekim 1903'te görülmüştür. Hastalık buradan 8 Kasım 1903'te Hadise ve Cebe'ye doğru yayılmıştır. 18 Aralık 1903'te ise Cebe'den Heyt'e ulaşmıştır. Koleranın Ane'deki istilasının diğer bir genişleme yolu ise Rihaliye nahiyesi üzerinden olmuştur. Kolera, Rihaliye üzerinden 8 Aralık 1903'te Kerbela'ya ulaşmış ve bu ilk istila 20 Aralık 1903'e kadar devam etmiştir (Hamdi Aziz, 1321, s. 5).

Bu sırada yani 1903 yılı Aralık ayı başlarında Bağdat'ta birkaç şüpheli hastalık görülmüşse de bunların kolera olduğu ancak 10 Mart 1903'te anlaşılmıştır. Kolera, 7 Ocak 1904'te ise Basra'ya bulaşmıştır. Hastalığın Basra'ya bulaşmasının nedeni Bağdat ve Basra arasındaki nehir yoludur. Ocak 1904 sonlarında Basra'da başlayan salgın Müntefik Sancağının köylerine yayıldıktan sonra 18 Nisan 1904'te tekrar Bağdat Vilayetine dönmüş ve Samarra'da kendisini göstermiştir. Bununla birlikte 29 Nisan 1904'te Şatratülmüntefik'te, 26 Mayıs 1904'te ise Sûkuş-şüyûh'ta kolera salgını başlamıştır (Hamdi Aziz, 1321, s. 6).

Basra'dan hareket eden Resafe vapuru, 11 Mayıs 1904'te kolerayı Amâre kasabasına taşımıştır. Hastalık, buradan 3 Haziran 1904'te Kûtülamare'ye geçmiş ve 6 Ağustos 1904'e kadar dağınık vakalar halinde devam etmiştir. Koleranın, Basra'daki varlığı nedeniyle buradan gelecek vapurlara karşı Bağdat yakınlarındaki Gerare mevkiinde 10 gün karantina kararı alınmıştır. Bu karara bağlı olarak Basra'dan, Bağdat'a gelen Fırat ve Musul vapurlarında kolera vakalarının görülmesi üzerine bu vapurlar Gerare'de onar gün karantinaya alınmışlardır. Ancak Basra'dan Bağdat'a gelen Lynch Kumpanyasına ait Mecidi vapurunda yolculuk sırasında kolera vakalarının görülmesi ve bu durumun karantina memuru Mustafa Efendi tarafından Bağdat Karantina İnspektörlüğüne bildirilmesine rağmen nedeni anlaşılamayan bir şekilde üstün körü bir muayene ile yetinilmiştir. Vapur karantinaya alınmadığı gibi Bağdat'a girmesine de izin verilmiştir. Neticede kolera, bu vapurun yolcularıyla Bağdat'a yeniden taşınmıştır. Kolera, bu yeni istilasında geniş bir etki alanı meydana getirmiştir. Merkezi Bağdat olmak üzere çevredeki her yere yayılmıştır. Haziran ayında Kâzimiye'ye ulaşan hastalık 17 Temmuz 1904'te Ba'kûba'ya, Bedre'ye ve Mendeli'ye yayılmıştır. 27 Temmuz 1904'te ise Heyt'e ulaşmıştır. Kolera, 24 Eylül 1904'te Heyt'ten tekrar Cebe ve Hadîsiye'ye bulaşmıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere 18 Nisan 1904'te Samarra'da ortaya çıkan kolera, 20 Nisan 1904'te Dîvâniye'ye, 28 Mayıs 1904'te Şamiye'ye, 8 Haziran 1904'te ise Hille'ye yayılmıştır. Hastalık yine 8 Haziran 1904'te, Hille'den Necef'e bulaşmıştır. 15 Haziran 1904'te ise Necef'ten Kerbela'ya sıçramıştır. 14 Temmuz 1904'te ise Müseyyeb ve Hindiye'ye bulaşmıştır (Hamdi Aziz, 1321, s. 6-7).

1904 yılı Nisan ve Mayıs aylarında İran'da da hüküm süren kolera, sınırın Osmanlı tarafına da geçerek 23 Mayıs 1904'te Hanekin'i istila etmiştir. 2 Haziran 1904'te Hanekin'den Ba'kûba'ya bulaşan hastalık, Haziran ayı sonuna kadar devam etmiştir. 1904 Haziran'ı başlarında Bağdat'tan, Musul Vilayetine bağlı Salahiye kasabasına bulaşan hastalık ayın son günlerinde etkisini arttırmıştır. Koleranın, Salahiye'deki istilası Temmuz ayının sonlarına doğru azalmışsa da Hanekin ile Salahiye arasındaki gidiş-gelişin devam etmesi ve bu sırada Hanekin'de de koleranın bulunması nedeniyle 30 Ağustos 1904'te Salahiye'de yeniden ortaya çıkmıştır. Hurmatu nahiyesinden posta almak üzere 30 Haziran 1904'te Salahiye'ye giden zaptiye neferi,

dönüşünde kolerayı Hurmatu'ya taşımıştır. Kolera, 5 gün sonra Kerkük'te de kendisini göstermiştir (Hamdi Aziz, 1321, s. 7-8).

Süleymaniye Sancağı, Salahiye'den gelecekler için Gelemas(?) mevkiinde kordon oluşturmuşsa da gizli yollardan gelenler nedeniyle hastalık, 12 Temmuz 1904'te Süleymaniye'ye bir süre sonra da Şehripazar'a sirayet etmiştir. Hastalık, 22 Temmuz 1904'te Erbil'e sıçramış ve 30 Ağustos 1904'e kadar devam etmiştir. 21 Ağustos 1904'te Erbil'den, Musul'a bulaşan kolera, 30 Ağustos 1904'te sona ermiştir. 1904 Ekim'inin sonlarında İran'da devam etmekte olan kolera, İran topraklarından kışlamak için Süleymaniye'ye 8 saat mesafedeki Şehrizaro merasına gelen Caf aşireti tarafından 31 Ekim 1904'te yeniden Süleymaniye'ye getirilmiştir. 6 Kasım 1904'te ise Kerkük Sancağının, Raniye kazasına yayılan kolera, buradan önce Köysançak'a, 10 Kasım 1904'te ise Ma'muretülhamidiye'ye sirayet etmiştir. Kasım ayının ortalarında Salahiye'nin bazı köylerinde de görülen hastalık ayın sonuna doğru sona ermiştir. Bu arada Revandiz Kazası, Raniye'deki koleraya karşı Bahal(?) mevkiinde karantina kurmuşsa da Raniye'nin dağ yollarından gelenler hastalığı, 27 Kasım 1904'te Revandiz'e bulaştırmışlardır. Hastalık, Aralık ayının ortalarına kadar Revandiz'de, 23 Ocak 1905'e kadar ise Revandiz'e bağlı bir iki yerde devam etmiştir (Hamdi Aziz, 1321, s. 8-9).

Basra'da, 20 Ağustos 1904'te ortadan kalkan kolera, hastalığın bulunduğu yerlerden gelen gemilerle 27 Kasım 1904'te yeniden ortaya çıkmıştır. Ancak alınan ciddi tedbirler sayesinde sadece 5 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 1'i vefat etmiştir. Hastalık, 2 Aralık 1904'te ise etkisini tamamen kaybetmiştir (Hamdi Aziz, 1321, s. 9).

Halep Vilayeti, Irak toprakları ve Zor Sancağında iki yıl devam eden salgında toplam 16.199 kişi koleraya yakalanmıştır. Bunlardan 11.831'i vefat etmiştir. Bu rakamlar hastalığa yakalananların %73'ünün hayatını kaybettiğini göstermektedir. Dr. Hamdi Aziz Paşa, bu noktada bir hususa dikkat çekmiş ve hayatını kaybeden kişi sayısının bu bölgelerin toplam nüfusuna göre oldukça düşük olduğunu belirtmiştir (Hamdi Aziz, 1321, s. 10).

İki sene devam eden salgının mevsimlere göre şiddeti aşağıdaki tabloda görülmektedir:

Mevsim	Hastalanan	İyileşen	Vefat
İlkbahar	1.669	459	1.184
Yaz	6.982	1.754	5.196
Sonbahar	4.299	1.237	3.110
Kış	6.360	1.908	4.015

Kaynak: Hamdi Aziz, 1321, s. 10.

Tablodan anlaşılacağı üzere hastalık en çok yaz mevsiminde etkili olmuştur. Yaz döneminde gerek hastalığa yakalanan gerekse de hayatını kaybeden kişi sayısı yüksektir. Hastalığın en az etkili olduğu dönem ise ilkbahardır.

5. DR. HAMDİ AZİZ PAŞA'YA GÖRE KOLERANIN İRAK'TAKİ TARİHÇESİ, YAYILMA NEDENLERİ VE ALINMASI GEREKEN ÖNLEMLER

5.1. Koleranın Irak'taki tarihçesi:

Dr. Hamdi Aziz Paşa, eserinde koleranın Irak topraklarındaki geçmişi hakkında bilgiler verdiği gibi 1902-1904 yılları arasında etkili olan salgının nedenlerine ve yayılma yollarına da değinmiştir. Buna göre Irak coğrafyasının birçok kolera istilasına sahne olduğu eldeki istatistik kayıtlarından anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre, kolera Temmuz 1851'den, Mart 1852'ye kadar 9 ay, Ekim 1852'den, Nisan 1853'e kadar 7 ay, Ekim 1857'den, Şubat 1859'a kadar 2 yıl 2 ay boyunca Bağdat Vilayeti'nde etkili olmuştur. Ayrıca Aralık 1860'dan, Ocak 1862'ye kadar 2 yıl 1

ay ve Ekim 1865'den, Ocak 1867'ye kadar da 2 yıl 2 ay boyunca da yine Bağdat Vilayetinde kolera salgınları görülmüştür (Hamdi Aziz, 1321, s. 28-29).

Irak'ta etkili olan 1865-1867 salgını da Basra körfezi vasıtasıyla Hindistan'dan gelmiştir. Kolera, Basra ve Bağdat Vilayetlerinde geniş bir alana yayıldıktan sonra Musul ve Diyarbakır Vilayetlerine de sıçrayarak 1866'da birçok insanın ölümüne neden olmuştur. Hastalık, Haziran 1867'de ise Süleymaniye'ye geçmiştir. Ekim 1869'dan, Ocak 1872'ye kadar 3 yıl, 2 ay devam eden diğer bir kolera salgını da sona erdikten sonra Irak'ta, 1889 yılına kadar 18 yıl boyunca kolera salgını görülmemiştir. 1889'da başlayan salgının, Irak coğrafyasına giriş yeri yine Basra körfezidir. 1889'da Hindistan'ın tamamında özellikle de Bombay ve çevresinde haftada 500-600 kişinin ölümüne neden olan kolera, Bombay ile Basra körfezi arasında sefer yapan gemilerle özellikle de British Hindiyeye Kumpanyasının vapurlarıyla Irak'a taşınmış ve her tarafa yayılmıştır (Hamdi Aziz, 1321, s. 29).

5.2. Koleranın Irak'ta yayılmasının nedenleri:

Dr. Hamdi Aziz Paşa, veba ve kolera gibi bulaşıcı hastalıkların Irak topraklarına kısa zaman aralıklarıyla girmesi ve kolayca yayılarak birkaç sene hüküm sürmesinin nedenlerini memuriyeti sırasında gözlemlemiştir. Buna göre bulaşıcı hastalıkların Irak'a kolayca girmesi bu coğrafyanın Hindistan'la olan temasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Basra körfezi, Hindistan için önemli bir çıkış yeridir. Bu nedenle Hindistan'da ortaya çıkan bir bulaşıcı hastalık kısa sürede Acem körfezi üzerinden Basra'ya girip buradan Irak'a yayılmaktadır. Ayrıca İran da, Hindistan, Afganistan ve Belucistan yollarıyla kuzeye ve kuzeydoğuya doğru genişleyen istila kollarının önemli bir merkezidir. Bu nedenle İran'daki bir salgın hastalık kısa sürede komşusu Irak'ı da etkilemektedir. Ayrıca İran, sıhhi tedbirlerin alınmadığı bir ülkedir. Ülkesindeki salgınları başıboş bırakan İran yönetimi, hastalıkların etrafa yayılmasını önlemeye çalışmaz. Bu nedenle İran, Basra körfezinden sonra salgın hastalıkların Irak'a ulaşmasını sağlayan ikinci noktadır. Salgın hastalıkların Irak'a girmesine imkân sağlayan diğer bir yol ise Fırat nehri ve Halep yoludur. Suriye'de zaman zaman hüküm süren koleranın Halep'ten, Fırat nehriyle Irak'a sokulduğu geçmişteki tecrübelerden bilinmektedir. Çalışmamız içerisinde belirttiğimiz gibi koleranın, 19 Ekim 1903'te, Birecik'ten, Ane'ye sirayet edip buradan bütün Irak'a yayılması da bunun bir örneğidir (Hamdi Aziz, 1321, s. 30-31).

5.3. Koleraya karşı Basra körfezinde alınması gereken tedbirler:

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Irak topraklarının kolera gibi salgın hastalıklardan korunması için bazı noktalarda alınması gereken tedbirlere de değinmiştir. Buna göre tedbir alınması gereken noktalardan ilki Basra körfezidir. Basra körfezinin özellikle de Şattularap nehrinin ticari açıdan önemli olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak bu yolun, Hindistan'dan gelen gemilerle hastalıkların bölgeye taşınmasında ve birçok kişinin hayatını kaybetmesinde rol oynadığı da bilinen bir gerçektir. Dr. Hamdi Aziz Paşa, geçmişte Hindistan'dan gelen vapurların, 17 günlük bir yolculuktan sonra Basra'ya ulaştığını ancak bu sürenin yeni süratli vapurlar sayesinde 7 hatta 5 güne düştüğünü belirtmektedir. Bu durum hastalıkların Basra'ya taşınmasını kolaylaştırmıştır. Bu nedenle uygun mevkilerde tahaffuzhaneler inşa edilip, vapurlar muayene edilmelidir. Bu tedbir hastalıkların bölgeye girme riskini bir dereceye kadar azaltacaktır. Bu amaçla Basra'dan, Fav'a kadar Şattularap nehri üzerinde incelemeler yapılmıştır. Mevcut tahaffuzhanenin Basra'da bulunması gemilerin tahaffuzhane önünde ve Basra içlerinde demirlemelerine neden olmaktadır. Gemilerin pisliklerini nehre bırakmaları ve tahaffuzhanenin tuvaletlerinin de nehir üzerinde bulunması ise hastalıkların Basra'da yayılmasını sağlamaktadır. Kısacası tahaffuzhanenin, Şattularap üzerinde inşa edilmesi bölgeye hiçbir fayda sağlamayacağı gibi gemilerdeki bir hastalığın Basra'ya bulaşmasını da kolaylaştıracaktır

(Hamdi Aziz, 1321, s. 32-33).

Tahaffuzhane inşası için düşünülen Şemsumiye mevkii ise tıpkı Muhammere gibi bataklık olduğundan burada bir tahaffuzhane inşası olumlu netice vermeyecektir. Yapılması gereken şey ise mühendis Şvaynes'e yaptırılan plana ve haritaya uygun olarak tahaffuzhanenin Şattülarap'ın girişine taşınmasıdır. Bu planda telgrafhane, karantina ve hükümet daireleri bulunmaktaydı. Buraya gelecek vapurlar, muayeneleri sırasında şüpheli bir duruma rastlanırsa dezenfeksiyon işlemleri yapılacak ve karantina sürelerini tamamladıktan sonra Şattülarap'a gireceklerdi. Bu sayede hastalığın Basra'ya sirayeti engellenecekti (Hamdi Aziz, 1321, s. 33).

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Fav'da tahaffuzhanenin önünde topraktan düzensiz bir set yapılmışsa da med-cezir sonrasında iç kısımlarda su kaldığına işaret etmektedir. Bu nedenle arazi toprakla doldurulmalıdır. Oldukça geniş olan bu arazinin bir tarafına hükümet, gümrük ve liman daireleri inşa edilebilir. Diğer tarafına da yeni usullere göre bir tahaffuzhane binası yapılarak hastalığın önüne geçilebilir (Hamdi Aziz, 1321, s. 33).

Dr. Hamdi Aziz Paşa, tahaffuzhanenin Basra körfezi sahilinde yapılmasının da hastalıkların Basra ve Irak topraklarına girmesini önleneceğini savunmuştur. Bir süre önce Fransa hükümeti tarafından sıhhi incelemeler yapması için bölgeye gönderilen Paris Sıhhiye Müfettiş muavini Dr. Paul Fever'in, Basra'da kendisini ziyareti sırasında sağlık tedbirleri ve tahaffuzhaneler meselesinin açıldığını ve Fransız doktorun da fikirlerini onayladığını belirtmektedir. Ayrıca hala Salihye'de bulunan tahaffuzhanenin, Şattülarap'ın girişinde, Fav'da veya Şattülarap'tan uzak bir yerde tesis edilmesiyle de hastalığın Basra ve Irak'a girişinin önü alınabilecektir. Bu tedbirler doğrudan doğruya Basra şehrini ve bu sayede de Irak topraklarını hastalıklardan korumaya yeterliyse de hastalığın bölgeye ulaşması için başka bir ihtimal daha bulunmaktadır. Bu ihtimal Hindistan'dan hareket edip, Katar'dan, Fav'a kadar körfezin diğer sahilleriyle temas eden gemilerin de kolerayı Basra körfezine taşıyabileceği gerçeğidir. Bunlar için Hürmüz Boğazı yakınlarında bir tahaffuzhane inşa edilmelidir. Ayrıca salgın dönemlerinde İran'da sağlık tedbirlerine yeteri kadar önem verilmediğinden Muhammere'den, Basra'ya gelecekler için bataklık haldeki Şemsumiye mevkii doldurularak burada geçici bir tahaffuzhane yapılmalıdır. Bu sayede Muhammere'den gelecek yolcular da karantinaya alınabileceklerdir (Hamdi Aziz, 1321, s. 34-35)¹⁰.

5.4. İran'a Karşı Alınması Gereken Tedbirler

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Irak topraklarının salgın hastalıklardan korunması için İran'a karşı alınması gereken tedbirlere de değinmiştir. Buna göre İran'da kolera ve veba gibi bir salgın hastalık görüldüğünde Osmanlı sınırındaki en önemli tahaffuz mevkii Hanekin'dir. Çünkü Tahran, Hemedan, Kirmanşah yolu Hanekin'de Osmanlı topraklarına ulaşmaktadır. Bu güzergâh, yolcunun bir an olsun eksik olmadığı bir yoldur. Hanekin'de alınacak tahaffuz tedbirleri için burada öncelikle bir etüv makinesi bulundurulmalıdır. Bundan başka içerisinde sıhhi banyolar, pülverizatörler ve ilaçların bulunacağı bir tahaffuzhane inşa edilmelidir. Bölgede sürekli görev yapacak bir kaç da doktor tayin edilmelidir. Osmanlı sınırında, Hanekin'den sonra sağlık tedbiri alınması gereken diğer önemli noktalar Musul Vilayetindeki, Şehribazar, Rayne, Rayet ve Tuyla(?) mevkileridir. Buralardaki tedbirler gerekli durumlarda alınacağından, İran'da bulaşıcı bir hastalık çıktığı haber alınır alınmaz bu mevkilere yeteri kadar doktor, ilaç ve tıbbi cihaz gönderilmelidir (Hamdi Aziz, 1321, s. 34-35).

¹⁰ Basra'da ve İran hududunda tahaffuzhane inşa edilmesi fikri 1913 ve 1914 yıllarında da gündemdeki yerini korumuştur. Bu amaçla bölgeye Sıhhiye Müfettişi Umumisi Cenab Şahabettin Bey ile Sıhhiye Meclisi'nin İngiliz, Rus, Alman ve İranlı delegelerinden oluşan bir heyet gönderilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Karcı, 2017, s. 290-291).

5.5. Fırat Nehri'nde ve Halep Yolunda Alınması Gereken Tedbirler

Fırat nehri ile Halep yolu birbirlerine paralel bulduklarından Halep'te kolera olduğu sırada Bağdat Vilayetinin, Deyrizor Sancağına komşu olan "El-Kaim" mevkiinde geçici bir tahaffuzhane kurulmalıdır. Ayrıca gerekli olan doktor, tıbbi malzeme, pülverizatör ve gardiyanlar da gönderilmelidir. Halep yolu veya Fırat nehri vasıtasıyla Birecik ve Meskene'den gelecekleri tıbbi gözetim altında bulundurmamak da gerekmektedir. Bu yol üzerinde Şam'dan çöl yoluyla gelen ve Heyt mevkiinde Bağdat yoluna ulaşan Hecin postasını da Şam'da kolera olduğu dönemlerde unutmamak gerekmektedir. Postayı getiren genellikle bir postacıysa da bazen postacıyla birlikte birkaç yolcu da gelmektedir. Bunların Şam ile Bağdat arasındaki yolu çöl üzerinden 8-10 günde kat ettikleri ve Şam'dan çıktıklarında herhangi bir sağlık tedbirine takılmadıkları düşünülürse postacının ve varsa yolcuların Heyt'te bulundurulacak bir doktor tarafından muayene edilmeleri gerekmektedir. Hatta posta evrakı da tedbir olarak dezenfekte edilmelidir. Belirtilen bu üç girişte gerekli tedbirler alırsa Irak toprakları kolera ve veba gibi öldürücü hastalıklara karşı korunabilir. (Hamdi Aziz, 1321, s. 36-37).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde müstakil bakteriyoloji öğretiminin öncüsü olan Dr. Hamdi Aziz Paşa, II. Abdülhamid döneminin önemli doktorlarından. Mesleki kariyerinde Mektebi Tıbbiye-i Şahane Bakteriyoloji muallimliği, Rüşumat Heyet-i Teftişiyeye Sıhhiye Reisliği, Halep Vilayeti, Zor Sancağı ve Hitta-ı Irakiye Heyet-i Sıhhiye reisliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Dr. Hamdi Aziz Paşa, gerek yazdığı gerekse de Fransızcadan çevirdiği eserlerle Osmanlı bilim dünyasına önemli katkılar sağlamıştır. Bu eserlerden her biri günümüzde müstakil akademik çalışmalara fırsat verebilecek eserlerdir. Ayrıca, istatistik ilminin, tıp alanında nasıl kullanılabileceğini de örnekleriyle göstermiştir. Onun istatistik çalışmaları hastalıkların verdiği zararları rakamlara dökmüş ve etkisinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, 1902-1904 yılları arasında Suriye, Halep ve Irak'ta etkili olan kolera salgını sırasında sağlık heyeti başkanı olarak sahada görev almıştır. Önce Halep'te görevlendirilmiş ve başkanlığını yaptığı sağlık heyetiyle birlikte koleranın bu bölgede yenilmesinde etkili olmuştur. İncelediğimiz belgeler onun Halep'teki genel sağlık hizmetlerinin iyileşmesine katkı sağladığını da göstermektedir.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, Halep'teki kolera salgının sona ermesinden sonra hastalığın yer yer devam ettiği Irak topraklarında görevlendirilmiştir. Buradaki memuriyeti sırasındaki tespitlerini çalışmamızda kullandığımız "Suriye Kitasıyla Zor Sancağı ve Hitta-ı Irakiye'de Kolera İstilatı, 1318-1320" isimli eserinde toplamıştır. Bu eser Irak topraklarındaki kolera salgınlarının tarihçesi hakkında bilgi verdiği gibi 1902-1904 salgının ortaya çıkışı ve Irak topraklarındaki yayılma güzergâhını da vermektedir.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, eserinde hastalığın yayılmasına etki eden nedenleri de göstermiştir. Paşa'ya göre bölgeye gönderilen sağlık heyetleri, görevlerini yerine getirme konusunda tereddüt göstermemişlerdir. Ancak koleranın nitelikleri hakkında bilgi sahibi olmayan bazı mülki memurlar görevlerini eksik yapmışlardır. Bu durum hastalığın bölgede yayılmasına etki etmiştir. Bu bilgi salgın hastalık dönemi gibi kritik süreçlerde mülki amir ile sağlık çalışanları arasındaki uyum ve işbirliğinin önemini göstermesi açısından önemlidir ve günümüzde de dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Dr. Hamdi Aziz Paşa, 1902-1904 kolerasının Irak'taki birçok köy, kasaba ve şehirde hangi tarihte başlayıp hangi tarihte bittiğini, ikinci dalgaların niçin ve ne zaman başladığını, hastalığın yayılmasına etki eden davranışların neler olduğunu da belirtmiştir. Özellikle yerleşim yerleri arasında gidiş-gelişin devam etmesi, halkın yerleşim birimlerine kaçak yollardan girmesi,

vapurlardaki yolcuların üstünkörü muayene edilmesi ve karantina kurallarının hiçe sayılmasının üzerinde durmuştur. Ayrıca hastalıkların Irak coğrafyasına giriş noktalarını da belirterek buralarda alınması gereken tedbirleri sıralamıştır. Dr. Hamdi Aziz Paşa'ya göre Basra körfezi, İran, Halep yolu ve Fırat nehir yolu hastalıkların Irak'a giriş noktalarıdır. Bu noktalarda özellikle tahaffuzhaneler yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın eserinde yer verdiği diğer önemli bir tespit ise İran'a dairdir. Paşa, salgın hastalıkların Osmanlı topraklarına girişinde İran coğrafyasının önemi vurguladığı gibi İran yönetiminin tutumuna da yer vermiştir. Eserin bu noktasındaki satırlar Covid-19 salgını ile mücadele ettiğimiz şu günlerde tanık olduğumuz bazı durumların geçmişteki örneklerini göstermektedir. Dr. Hamdi Aziz Paşa eserinde İran'da, hastalıklara karşı sihi tedbirler alınmadığını ve İran yönetiminin hastalıkları başıboş bıraktığını belirtmektedir. Bu bilgilerin yaşadığımız pandemi sürecinde İran hükümetine yöneltilen bazı eleştirilere benzemesi şaşırtıcı ve düşündürücüdür.

Sonuç olarak, Dr. Hamdi Aziz Paşa'nın 1902-1904 Irak kolası özelinde ortaya koyduğu ve tarihi bilgilerle de desteklediği tespitleri dönemin idarecileri için halk sağlığının korunması noktasında rehber niteliğindedir. Bu bilgilerden özellikle hastalığın yayılmasına etki eden nedenler üzerinde düşünülmesi günümüz idarecilerine de faydalar sağlayabilir. Çünkü coğrafya ve zaman değişse bile görevi ihmal etme, kurallara uymama ve tedbir almama gibi insana özgü davranışlardan kaynaklanan nedenler az veya çok devam edecektir.

SUMMARY

The Ottoman Empire had to fight with many epidemics during the 19th century. Perhaps the most fatal of these diseases was cholera. 19th century was also a period when bacteriology has advanced in Europe. Abdul Hamid II who ruled the Ottoman Empire during the last quarter of this century was a sultan who followed the scientific developments in the West. During this period, some scientific innovations in the West were transferred to the Ottoman Empire through medical committees and students sent to Europe. One of these students was Hamdi Aziz Pasha, who is the focus of our study.

Dr. Hamdi Aziz Pasha, whom we have very little information about details of his life, was born in 1863. He graduated from Military Medical School in 1887. Dr. Hamdi Aziz Pasha concentrated his studies in the field of surgery, and also studied bacteriology at Pasteur Institute during his time in France for education. Dr. Hamdi Aziz Pasha fought against epidemics in different regions of the Ottoman geography throughout his professional life, and he was in the health committee assigned to the cholera epidemic which prevailed in Istanbul in 1893. In 1894, he was assigned to accompany the committee to be sent to the International Sanitary Conferences held in Paris.

Dr. Hamdi Aziz Pasha, started autonomous bacteriology studies in the Medical School and worked as a bacteriology lecturer for many years. He also chaired the health committee during the cholera epidemic which prevailed in the Aleppo Province, the Sanjak of Zor and Iraq between the years 1902-1904. He collected his findings during this assignment into a book titled "Cholera Epidemic in Syrian Region, the Sanjak of Zor and Iraq, 1318-1320". This work, which is one of the significant resources of our study, contains the damage of cholera in Iraq, its spreading routes and measures required to be taken against cholera.

Dr. Hamdi Aziz Pasha, who created other significant works related to the study subjects, also made translations from French. In addition, he conducted case studies showing how the science of statistics can be used in the medical field.

Dr. Hamdi Aziz Pasha was awarded with many badges and medals, notably Gold and

Silver Distinction and Merit Medals due to his successful services. He was disfavored after the establishment of Second Constitutional Era since he was supporting Abdul Hamid II, removed from his position as bacteriology lecturer at civilian and military schools, and assigned to 3rd Army Health inspector. Afterwards, his rank was degraded from Ferik (equivalent of Lieutenant General) to colonel pursuant to the law of "Purge of Military Ranks" imposed on many military officers. He died in 1911.

The purpose of our study is to provide information about the life, services and works of Dr. Hamdi Aziz Pasha and to reveal his findings on the cholera epidemic which prevailed in Iraq regions between the years 1902-1904. Essential resources of our study are the documents we have obtained from various classifications of the Ottoman Empire and the aforementioned book of Dr. Hamdi Aziz Pasha. In addition, some research works related to our subject was also used.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemî (DH. MKT.) 1991/65; 604/32; 537/30; 794/32; 591/1; 819/26; 853/94
Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH.) 137/57
İrade, Dâhiliye (İ.DH.) 1300/7
İrade, Hususi (İ.HUS.) 19/93
İrade, Sıhhiye (İ.SH.) 4/19
İrade, Taltifat (İ.TAL.) 23/23; 6/48
Maarif Nezareti Mektûbi Kalemî (MF. MKT.) 147/114; 789/35
Sadaret Mektûbi Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri (A.MKT. MHM.) 586/24
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): 958/7

B. Kitaplar

Ayar, M. (2007). *Osmanlı Devleti'nde kolera, İstanbul örneği (1892-1895)*, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
Hamdi Aziz (1318). *Ameli ve nazari bakteriyoloji dersleri*, İstanbul.
Hamdi Aziz (1321). *Suriye kıtasıyla Zor sancağı ve hitta-ı Irakiye'de kolera istilaatı, 1318-1320*, Bağdat.
İhsanoğlu, E. (1998). Osmanlı eğitim ve bilim kurumları, E. İhsanoğlu (Ed.) , *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (223-363), İstanbul, IRCICA Yayınları.
Kâhya, E.- Erdemir& A. D. (2000). *Bilimin ışığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tıp ve sağlık kurumları*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Türkçe Tıp Dili Kurulu (2006), *Türkçe tıp dili kılavuzu*, Kocaeli.
Kocatürk, U. (1986). *Açıklamalı tıp terimleri sözlüğü*, Ankara.
Unat, E. K. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nda bakteriyoloji ve viroloji*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
Unat, E. K. , İhsanoğlu, E. & Vural, S. (2004). *Osmanlıca tıp terimleri sözlüğü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Yıldırım, N. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e koruyucu sağlık uygulamaları, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (C. 5) , İstanbul, İletişim Yayınları.
Yıldırım, N. (2010). *İstanbul'un sağlık tarihi, sağlık teşkilatı, salgınlar, bulaşıcı hastalıklar ve mücadele, koruyucu sağlık kurumları, hastaneler, tıp eğitimi*, İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı Yayını.

C. Makaleler

Bostan, İ. (1986). Zor sancağının imar ve ıslahı ile alâkalı üç layiha. *Osmanlı Araştırmaları*, VI, 163-220, Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/112730>
Çavdar, N.& Karcı, E. (2016) XIX. yüzyıl sonları-XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde frengi ile mücadele kapsamında yapılan yasal düzenlemeler. *GOSOS, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11 (2), 157-175. <https://doi.org/10.19129/sbad.302>
Gölcü, B. M.& Özgür, A. (2016). Osman Nuri Eralp'in bakteriyoloji dersleri adlı kitabının veteriner hekimliği tarihi açısından değerlendirilmesi. *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, 87 (2),33-43, Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vetheder/issue/34367/379606>
Gümüş, M. (2018). Kudüs-i Şerif'ten Şam-ı Şerife kolera ile mücadele 1902-1903: bir raporun anlattıkları, *Yeni Fikir*, S. 21, 2018, 115-132. Erişim adresi: <http://www.yenifikirdergisi.com/uploads/22/yenifikir-volume-10-issue-21.pdf>
Kâhya, E. (1987). Fransa'da ihtisas yapmış Türk hekimlerinden bazıları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 31 (1-2), 245-262. Erişim adresi: <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/4591>
Karcı, E. (2019). Sinop frengi ve gureba hastanesine dair bazı tespitler, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19 (39), 461-483. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttdad/issue/52833/697985>
Uzluk, F.N. (1948). Cholera Asiatica epidemi tarihi üstüne bir araştırma, *Türk İjiyen ve Tecrübî Biyoloji Dergisi*, 8 (1), 7-36 Erişim adresi:

https://www.journalagent.com/turkhijyen/pdfs/THDBD_8_1_0_116.pdf

Yıldırım, N& Ülman Y.I. (1994). Zeoros Paşa ve deontoloji, *Tarih ve Toplum*, 22(127), 29-34.

D. Tezler

Yağcı, A. S. E. (2011). *Turkey's reading (r)evolution a study on books, readers and translation (1840-1940)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Karcı, E. (2017). *Osmanlı hükümetlerinin sağlık politikaları (1908-1914)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.

EK 1:

Kaynak: (Unat, 1970, s. 67).